

MENTALITEITSGESCHIEDENIS

a.b. mulder_bakker

I-Inleiding.

Toen ik deze zomer door een oud Frans kasteel dwaalde, realiseerde ik me weer hoe vreemd zo'n gebouw, naar onze maatstaven, in elkaar steekt. Je dwaalt maar van de ene zaal in de andere, zonder één enkele gang te passeren. Immers gangen bouwde men niet. Je stapt van kamer in kapel of van slaapkamer in trappenhuis omdat er geen andere weg mogelijk is. Hoe vreemd! Een gebouw bedoeld voor zoveel mensen, zonder gangen! Hoe zouden wij onze doorzonhuizen - n.b. bestemd voor één gezinnetje - kunnen denken zonder gangen en afsluitbare kamers, zonder echtelijke slaapkamer met een slot op de deur en een aparte was-tafel voor de privacy.

In het kasteel probeerde ik me in te denken hoe de mensen die daar vroeger leefden, gedacht en gevoeld moeten hebben, hoe hun ervaringswereld was, hun manier van leven en denken, hun 'outillage mental'. Ik gebruik met opzet de beroemd geworden omschrijving van LUCIEN FEBVRE¹⁾ de 'uitvinder' van de mentaliteitsgeschiedenis om te laten zien, dat ieder die zo bezig is - en dat wetenschappelijk onderbouwt natuurlijk - ongemerkt begonnen is mentaliteitsgeschiedenis te bedrijven. Want beoefening der mentaliteitsgeschiedenis is in de omschrijving van GEORGES DUBY⁽²⁾: 'la recherche... qui (prend) pour sujets de son attention principale les mécanismes intellectuels, les sentiments, les comportements des hommes qui nous ont précédés... elle (passe)... des individus aux groupes... elle doit... rejoindre l'histoire des sciences et des techniques, les soutenir et les enrichir, et nourrir une histoire sociale qui ne serait plus associée seulement à l'économie, mais qui ne deviendrait beaucoup plus riche et plus profonde'.

Anders gezegd:

a. De mentaliteitshistoricus houdt zich bij voorkeur bezig met de voorstellingswereld van een groep mensen, een sociale laag, een hele cultuur: hij is niet primair geïnteresseerd in individuen zoals de ideeëngeschiedenis.
b. Hij beperkt zich niet tot de weloverwogen reflectie van de enkeling (persoonlijke theorieën; ideologieën etc.) maar heeft een zekere voorkeur voor het haast automatisch handelen van mensen in en reageren op de wereld rondom; hij vindt - om een voorbeeld aan de T.V. te ontleen - meer stof tot overpeinzing in de uitspraken van Koos Postema's ELFTAL dan in een doortimmerd academisch betoog.

c. In zijn werkwijzen en methoden neemt hij afstand van de economisch-sociale geschiedenis (al komen een aantal beoefenaars wel uit die sector voort) en verzet zich tegen de claim van veel economisch historici dat zij met hun theorieën de essentiële ontwikkelingen uit het verleden goeddeels kunnen verklaren, waar de politiek of cultureel-geënteerde historici het moeten laten afweten. De mentaliteitshistoricus sluit meer aan bij de sociale wetenschappen en dan vooral de culturele anthropologie en de sociale psychologie.

d. Hij gebruikt vaak ander bronnenmateriaal; zie hiervoor paragraaf 3.

II-De economische revolutie van de twaalfde eeuw.

Ik wil één complex van verschijnselen wat nader bekijken om het voorgaande duidelijk te maken. Ik kies daartoe een voorbeeld uit de middeleeuwen - mijn dagelijkse arbeids-terrein. En wel de revolutionaire ontwikkelingen van de elfde en twaalfde eeuw. Er voltrokken zich toen in de noord-west-europese maatschappij veranderingen die zo diep ingrepen dat ze bepalend zijn geweest voor de ontwikkelingen tot in onze tijd. Met HUIZINGA kunnen we zeggen dat toen de West-Europese beschaving geboren werd.⁽³⁾ De 'revolutionaire' opbloei van handel/nijverheid/steden enerzijds en cultuur en wetenschap anderzijds zijn er symptomen van.

In het recente verleden hebben economen en economisch-historici de prentie gehad (en hebben die nog wel) deze ontwikkeling te kunnen doorzien en verklaren⁽⁴⁾. Zij vestigden onze aandacht op de kansen die klimaat en demografische ontwikkeling boden. Het gunstige klimaat (grotere oogsten) en de bevolkingsexplosie boden gewiekste boeren de kans overschotten op de markt te gooien, winst te maken, die te investeren in ontginningen enz. - kortom zich te gedragen als moderne westerse ondernemers. Dat zou dan de eerste stap zijn geweest in de richting van een uitgebouwde landbouw/handel/stedelijke nijverheid en de mogelijkheid hebben gecreëerd voor ontwikkeling van wetenschap en cultuur in de nieuw ontloken steden. De economen gingen er daarbij volkomen vanzelfsprekend van uit dat de mentaliteit van de toenmalige bewoners van West-Europa overeenkwam met die van vandaag.

Dat dit niet vanzelf spreekt, wordt ons echter dagelijks duidelijk gemaakt door voorbeelden uit de 'derde wereld'. Het

blijkt dat mensen niet automatisch denken in categorieën van geld, winst maken en werken voor winst. Kenners van ontwikkelingsproblematiek (en anderen) vragen zich dan ook af of de boeren uit de elfde en twaalfde eeuw wel vanuit een kapitalistische mentaliteit handelden; m.a.w. of daar wel de oorzaak gezocht moet worden van alle ontwikkelingen. De bronnen, menen zij, wijzen in een andere richting. Vandaar dat historici als DUBY of in Duitsland OTTO BRUNNER proberen de 'feodale mentaliteit' te schetsen, waarbij heren én horigen dachten in termen van dienst en trouw, van het leveren van economische prestaties in ruil voor 'Schutz und Schirm' (5). Zij konstateren dat de boeren uit de elfde en twaalfde eeuw niet zonder pressie van bovenaf kwamen tot een economischer bedrijfsvoering en dat zij een grote schroom vertoonden om het landbouwareaal uit te breiden door in de wouden, buiten de bewoonde wereld, te gaan ontginnen. Hoewel daar rijke, vruchtbare terreinen lagen die vrij gemakkelijk exploiteerbaar te maken waren en grote winst beloofden, waagden weinigen zich daar te vestigen zonder druk van boven. Economisch te verklaren? Nee, het was een kwestie van 'outillage mental', in dit geval angst voor het woud. De boeren voelden zich in de wouden als Roodkapje en Kleinduimpje-overgeleverd aan (weer)wolven reuzen, duivels en demonen. Als ze al het woud ingingen, zochten ze het liefst de beschutting van een kluizenaar, die rond zijn kluis een zone van vrede in stand hield. Bij hem voelden zij zich enigszins veilig, omdat de vier kruisen rond de kluis de demonen op een afstand hielden en zelfs de wilde dieren zich hier koest hielden (in vele legenden hebben kluizenaars een beer of leeuw als gezelschap).

We stuiten hier op een diepere laag van de menselijke samenleving, op een fundamentele levenshouding, die niet zo gemakkelijk te beïnvloeden is door een lonkende markt. Om de bewoordingen van het 'paradepaard van de Franse Annales-school', FERNAND BRAUDEL, over te nemen: we stuiten hier op een traag veranderlijke structuur in het menselijk denken en voelen ('longue durée' t.o. 'histoire événementielle') (6). De voorstellingswereld van de middeleeuwse mens, zijn houding tegenover de natuur en de bovennatuur met name, bepalen in hoge mate zijn denken en doen.

Ik wil dit met nog een voorbeeld uit een heel andere sector van de geschiedbeoefening illustreren. De rechtshistoricus die zich bezig houdt met de procesvoering in de middeleeuwen, ontdekt dat in de twaalfde en dertiende eeuw de gerechtelijke procedures fundamenteel wijzigden. Moest in een vroeger tijd de verdachte zijn (on)schuld bewijzen door er, letterlijk, zijn hand voor in het vuur te steken, of zich aan een ander Godsoordeel te onderwerpen—God zelf zou wel te kennen geven of hij schuldig was of

niet—in de loop van de twaalfde eeuw raakte het Godsoordeel in onbruik en in 1215 werd het priesters zelfs verboden een Godsbewijs te doen voltrekken. Naar het inzicht van de toenmalige mensen was het geen goetloofd middel. De ideeën over natuur en bovennatuur en het ingrijpen van God in de natuur, waren zodanig gewijzigd dat daarin niet meer een Godsbewijs paste als normaal bewijsmiddel.

Het is deze fundamentele voorstellingswereld, die ROLF SPRANDEL in zijn studie 'Mentalitäten und Systeme' (7) probeerde te inventariseren en te benoemen. Hij maakte daartoe gebruik van de modellen en onderzoeksresultaten van de ethnologie en de psychologie. Sprandel, die zelf uit de hoek van de Duitse 'Verfassungsgeschichte' komt, maar in de jaren dat hij verbonden was aan het Duits Historisch Instituut te Parijs diepgaand in contact kwam met de Franse school, probeerde in deze studie consequent toe te passen wat al Febvre als opdracht van de mentaliteitshistoricus zag. Nadat hij nl. kennis had genomen van de methoden en modellen van de ethnologie en de sociale psychologie, paste hij deze toe op het verleden van West-Europa. Aan de culturele anthropologie ontleende hij modellen van culturen of beter cultuurfasen ('primitieve cultuur', 'hoogontwikkelde cultuur' etc.) en nam ook de criteria over die gebruikt worden om bestaande culturen te determineren (nl. houding van de mens t.o.v. de natuur; voorstelling van dood en (on)sterfelijkheid; aard van de intermenselijke relaties). Hij concludeerde dat de vroegmiddeleeuwse beschaving alle kenmerken vertoonde van een primitieve cultuur. De houding tegenover de natuur werd gekenmerkt door anthropomorfe natuurvoorstellingen; er bestond geen wezenlijk onderscheid tussen mens, dier en natuur; ook natuur en bovennatuur, het goddelijke, vielen vergaand samen (duivels én heiligen werkzaam in de wereld rondom). Sprandel konkludeerde vervolgens dat uitgaande in de twaalfde eeuw een verandering manifest begon te worden. Geleerden en schrijvers bijv. begonnen oog te krijgen voor de wereld rondom, zij maakten onderscheid tussen de mens en de menselijke gedragingen enerzijds en natuur en natuurverschijnselen anderzijds. De natuur werd in hun besef een eigen categorie met eigen kenmerken en eigen wetten. Ook natuur en bovennatuur, wereld en God werden meer uiteengetrokken dan voorheen. Een omvallende boom was niet automatisch een straf voor een begane zonde, en een niet voorspoedig genezende, zwaargeschroefde hand was niet vanzelfsprekend een goddelijke uitspraak van schuld.

Tegen deze achtergrond moeten we, als we met de resultaten van Sprandel en de mentaliteitshistorici in zee gaan, de ontwikkelingen van economie en cultuur, van landbouwtechnieken en ontginningen

zien. Niet dat we dan meteen een pasklare oplossing bij de hand hebben voor het raadsel van de twaalfde eeuw, -wel krijgen we daardoor de mogelijkheid het probleem beter in zijn kern te vatten en worden we ervoor behoed oplossingen te verzinnen die in strijd zijn met de geest en de mentaliteit van de desbetreffende periode, met de 'outillage mental'.

III-Het bronnenmateriaal

Tot slot wil ik nog één onderwerp aanroeren: het bronnenmateriaal waarmee de mentaliteitshistoricus werkt. Ik wil dit weer met een voorbeeld duidelijk maken, een voorbeeld dat tegelijk nog wat licht werpt op de mentaliteit van de twaalfde eeuw (8).

In de zevende eeuw leefde in Vlaanderen, in het gevolg van de beroemde missionaris Amandus, een zekere Bavo. Hij was door Amandus tot het Christendom bekeerd en had besloten zijn gehele leven aan God te wijden. De laatste periode van zijn leven bracht hij te Gent door, ingemetseld in een kluis bij een klooster; hij was dus een kluizenaar-recluse. Van hem werd tijdens de Karolingische renaissance een levensbeschrijving= vita vervaardigd (9). Hij werd daarin voorgesteld als een authentiek Benedictijnse heilige: in alles volgde hij de regel en het voorbeeld van Benedictus, zo staat daar. Hij verrichte zelfs wonderen die als twee druppels water leken op wonderen die Benedictus verrichtte. Wanneer we bedenken dat tijdens de Karolingische renaissance intens gestreefd werd naar een uniformering van het geestelijk leven naar Benedictijns model, begrijpen we dat de vita in dit licht gelezen moet worden.

Rond 1100 werd er wederom een levensbeschrijving van Bavo vervaardigd (10). Sterk afwijkend van de vorige. Tot onze verbazing worden nu heel wat activiteiten van Bavo als kluizenaar vermeld vóór hij zich in liet sluiten in Gent. Hij trok de wouden in (!) om zich in de eenzaamheid aan God te wijden, lokte daarmee veel gelovigen tot zich die hem kwamen opzoeken: op de vlucht voor hun gezelschap trok hij verder het woud in en leefde zelfs een tijdje in een grote holle boom-alsof hij de kluizenaar Gerlach was, die in de twaalfde eeuw in Zuid-Limburg een dergelijk leven leidde, of één van de vele andere kluizenaars die in deze tijd de wouden introkken! Het moge duidelijk zijn wat de strekking van mijn betoog is: het is tekenend voor de twaalfde-eeuwse mentaliteit dat de vita deze inhoud kreeg; zij wordt daarmee voor de kennis van die mentaliteit een belangrijke bron. Op zoek naar de achtergronden van die agrarische ontwikkelingen, raken we verzeild in dergelijke legendarische heiligenlevens...

Zo gebruiken we als bron verhalen die volgens de traditionele maatstaven vol-

strekt waardeloos zijn-ze zijn dan ook niet in de grote negentiende-eeuwse bronnenverzamelingen uitgegeven. Vroeger generaties historici waren immers geïnteresseerd in de historische betrouwbaarheid van een bron in die zin, dat zij onderzochten wat een bron aan historisch betrouwbaar materiaal meedeelde over de zaak waarover zij voorgaf te handelen. In het geval van Bavo's vitae vroegen de geleerden zich af wat de bron over de historische Bavo te vertellen had. En dat is nihil! Voor ons die geïnteresseerd zijn in de voorstellingswereld van de tijd waarin de bron werd geschreven, is ze wel belangrijk. Zo komt het dat mentaliteitshistorici vaak bronnen blijken te gebruiken die naar traditionele maatstaven 'middelmatic' of slechts waardeloos zijn, en dat ze het gebruikelijke materiaal met andere ogen lezen, niet beoordelend of historisch betrouwbare gegevens over gebeurtenissen worden meegedeeld, maar of een bruikbaar beeld wordt gegeven van de voorstellingswereld van een bepaalde groep mensen.

Ik ben me ervan bewust dat ik wel wat vragen heb opgeworpen bij de sociaal-economische visie op de ontwikkelingen in de twaalfde eeuw, dat ik ook wel wat materiaal heb aangedragen, dat aangeeft in welke richting de mentaliteitshistorici de vraagstelling zoeken-maar dat ik nauwelijks een aanzet tot een oplossing heb geboden. Dat kan ook niet in een korte inleiding als deze. Daarvoor moet ik verwijzen naar een studie als van DUBY, 'Guerriers et Paysans' (11), waarin wel een dergelijke aanzet wordt gegeven. Mijn bedoeling was het slechts met een voorbeeld aan te geven wat de beoefenaren der mentaliteitsgeschiedenis beogen-althans o.a. beogen-en duidelijk te maken dat zij zich niet, zoals soms ten onrechte verondersteld wordt, uitsluitend bezig houden met marginale figuren en verschijnselen zoals heksen, chiliasten, en andere outlaws.

A.B. Mulder-Bakker

NOTEN

1) Febvre schreef een aantal studies waarin hij de beoefening van de mentaliteitsgeschiedenis propageerde en er de doelstellingen van formuleerde. Zie zijn verzamelde opstellen: 'Combats pour l'histoire', Parijs 1953

TSVP

2) G.Duby, 'Histoire des Mentalités', in:
L'Histoire et ses méthodes. Encyclopédie
de la Pléiade'; Parijs, 1961, blz. 965.

Een andere inleiding op de mentaliteits-
geschiedenis biedt: J. Le Goff, 'Les
Mentalités. Une histoire ambiguë' in:
'Faire de l'histoire', dir. J. Le Goff-
P. Nora; Parijs 1974; :III Nouveaux Objets
en G. Tellenbach, 'Mentalität' in:
'Geschichte Wirtschaft Gesellschaft.
Festschrift für C. Bauer'; Berlijn 1974.

3) J. Huizinga, 'Abaelard' in: 'Verzamelde
Werken' (9 delen, Haarlem 1948) IV, blz. 104.

4) Zie bij voorbeeld de studie van D. North-
R. P. Thomas, 'An economic theory of the
growth of the western world'! Economic
History Review', XXIII (1970), blz. 1-25.

5) G. Duby, 'La Feodalité? Une mentalité
médiévale' in G. Duby, 'Hommes et structures
du Moyen Âge', Parijs, 1973. en O. Brunner,
'Land und Herrschaft', Wenen 1965. Het zijn
vooral de Franse historici die wel aangeduid
worden als Annales -school-naar het tijd-
schrift ANNALES, ECONOMIES, SOCIÉTÉS, RELIGIONS,
waarin zij veelal publiceren-die zich de
ervan voelen van Febvre en die proberen
zijn doelstellingen in praktijk te brengen.

6) Het eerst gebruikte Braudel dit schema
in zijn beroemde werk: 'La Méditerranée et
le monde méditerranéen à l'époque de
Philippe II' (1949). Zie over hem: K. Bertels,
'Geschiedenis tussen structuur en Evenement',
Amsterdam, 1973.

7) R. Sprandel, 'Mentalitäten und Systeme.
Neue Zugänge zur mittelalterlichen Ge-
schichte', Stuttgart, 1972. Er zijn tegen
dit werk wel een aantal bezwaren aan te
voeren; toch is het een goede en lezens-
waardige poging.

8) Een overzicht van de bronnen geven
enigszins de inleidingen van Duby en Le
Goff.

9) gepubliceerd in Monumenta Germaniae
Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum
IV, bl. 534 vv.

10) Gepubliceerd in Acta Sanctorum Belgii,
d. II, 511 vv.

11) G. Duby, 'Guerriers et Paysans. VII-XIIe
siècle. Premier essor de l'économie
européenne', Parijs, 1973.

SINT - GALLUS EN DE BEER.

Gesneden uit elpen-been door Tuotilo rond 890.

In het Evangelium Longum van de Stiftsbibliotheek van St.-Gallen (Zwitserland)